

Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgare

Censur och tryckfrihet från medeltiden till 1700-talet

JONAS NORDIN

Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, Angående Skrif- och Tryck-friheten utfärdad den 2 december 1766 hade aldrig sett dagens ljus utan de särskilda politiska omständigheter som rådde under den svenska frihetstiden. Så kallas den epok i Sveriges historia som inföll mellan Karl XII:s död 1718 och Gustav III:s statskupp 1772. Under knappt två generationer hade Sverige ett säreget republikanskt statskick och upplevde samtidigt genomgripande förändringar i samhällsklimat, statsrättsligt tänkande och politisk kultur. Vid frihetstidens inledning var Sverige religiöst, politiskt och kulturellt präglad av traditioner som sträckte sig många sekler bakåt i tiden. När epoken ändade med Gustav III:s reaktionära statsvälvning hade den intellektuella atmosfären förändrats på ett grundläggande vis och Sverige stod med en fot i det moderna samhällstänkandet. Denna omvandling kunde bara tillfälligt bromsas av det anakronistiska nya statskicket.

Utvecklingen under frihetstiden avspeglade tankeströmningar som var i rörelse över hela västvärlden, men de var samtidigt fast rotade i svensk inrikespolitik. Riksdagsväsendet med en förhållandevis öppen politisk debatt och en för sin tid stor beredskap för genomgripande reformer har paradoxalt nog lett till att de radikala tankar som kom till uttryck har skymts i historieskrivningen. Riksdagsväsendet medgav nämligen att divergerande åsikter framställdes i rikspolitiska angelägenheter och stora tankar kunde därför gömma sig i pedantiska och detaljerade yrkanden i sakpolitiska frågor. I länder med mer monolitiska statskick fick politiska visioner i stället kläs i principiella och allmängiltiga termer. Sådana tankar hade många gånger en obetydlig

påverkan på dagspolitiska frågor, men med sina generella anspråk bidrog de till att förändra det europeiska samhällstänkandet på längre sikt. Sverige påverkades liksom andra europeiska stater av denna ”Upplysning” och under frihetstidens sista decennium kan man se hur de kontinentala idéströmningarna bidrog till att radikaliserade inrikespolitiken.¹

Frihetstiden var ett begrepp som användes i samtiden. ”Lycklige hafwa wi också warit derutinna, at wi under hela Frihetstiden haft så Glorwürdige Regenter, som älskat och warit måne om Swea Manna Frihet”, hette det i den politiska tidskriften *En Ärlig Svensk* från 1755. Och på ett annat ställe: ”fritt folk äger frihet och rättighet at tala fritt, uppenbarliga och för alla om sin Frihet, des rättigheter och ädla förmoner.”²

Men vad avsågs med ”frihet” vid denna tid? Begreppet är svårfångat eftersom det användes i alla politiska läger. Det hade en allmänt positiv laddning och var specifikt och konturlöst på samma gång, ungefär som ”demokrati” i dagens politiska språkbruk. Idéhistorikern Bo Lindberg har analytiskt identifierat fyra sorters friheter: religiöst oberoende, nationellt oberoende, konstitutionell frihet samt rättssäkerhet.³

Den svenska diskussionen under 1500- och 1600-talen rörde framför allt de bägge första formerna eller frihet från påvekyrkan och från främmande övervalde. De bägge senare, mer sofistikerade diskussionerna hade inte varit helt frånvarande men blev centrala först under 1700-talet.⁴ Den konstitutionella friheten erövrades med 1719 och 1720 års regeringsformer, som avskaffade enväldet. Den nya statsformen försköt makten till riksrådet, som blev landets egentliga regering, och till riksdagen, som utvecklades till ett lagstiftande organ med kontroll över riksstyret. Kungen hade en viktig symbolfunktion men saknade verkliga maktbefogenheter.⁵

Statsskicket utvecklades främst ur en inhemska konstitutionell tradition; grundlagsfäderna hade studerat äldre svenska regeringsformer och dragit lärdom av historiska erfarenheter. Med sin republikanska karaktär, som stärktes över tid, blev statsformen likväl något egenartat som saknade motsvarighet i tidigare styrelsesätt. Bidragande till det var att ledande personer började tolka statsskicket i ljuset av tidens filosofiska strömningar, som dels inspirerades av antik statsrätt, dels förde fram helt nya egalitära föreställningar. Grunden för denna åskådningsmässiga nyorientering var naturrätten, som nådde Sverige på flera vägar. Stort inflytande hade den tyske rättsfilosofen Samuel von Pufendorf

"Om böckers rätta bruk och missbruk." Männen i biblioteket finner nytta och nöje i läsningen. I bakgrunden till vänster träder lärda män in genom akademins portar medan anstötliga böcker bränns till höger. Gravören till detta holländska titelblad, Johannes van den Aveelen, gick senare i svensk tjänst och dog i Stockholm 1728. Kungliga biblioteket.

(1632–1694), verksam i Sverige mellan 1668 och 1688, och den engelske tänkaren John Locke (1632–1704), vars främsta politiska verk kom i svensk översättning 1726 under titeln *Oförgräpelige tankar om werldslig regeringis rätta ursprung, gräntsor och ändamål*.

John Locke.

En historia om yttrande- och tryckfrihet är en historia om samhällstänkande i stort. Uppfattningen att varje individ har rätt att utan begränsning uttala sina åsikter i ämnen som hon själv har definierat är historiskt betingad. Det var egentligen först under 1700-talet som denna idé började förfäktas – under större delen av den europeiska historien har den uppfattats som orimlig, om den ens har formulerats.⁶ För att förstå vidden av det nytänkande som ägde rum vid denna tid måste vi söka oss tillbaka till antiken. Den syn på politik, samhälle och medborgerliga rättigheter som då artikulerades kom att prägla Europa under århundraden och skilde sig fundamentalt från de moderna uppfattningar som har sin rot i just 1700-talet. Skillnaderna kan uttryckas i en rad motsatspar varav de viktigaste i sammanhanget är plikter kontra rättigheter, offentligt kontra privat och religiöst kontra sekulärt.

Det antika arvet och kristendomen

Europas offentliga och lärda värld dominerades från tidig medeltid och fram till 1700-talet av två tankesystem: grekisk-romersk filosofi och kristendomen. För en historia om yttrandefrihet har det betydelse på framför allt två områden: individens förhållande till staten och synen på maktens ursprung. Från antiken hade uppfattningen ärvts att människan var en samhällsvarelse vars enskilda intressen var underordnade allmänna behov, medan kristendomens anspråk på en absolut sanning födde en dogmatisk kunskapslära och en auktoritär samhällssyn.

De flesta av våra politiska grundbegrepp har lånats från antiken, vilket kan vara bedrägligt eftersom de många gånger betecknade något helt annat än vad vi numera avser. Att vara medborgare innebär i dag rättigheter och skyldigheter av juridisk, politisk och social karaktär,

vilka kan delas in i en offentlig och en privat sfär. Idealt skall medborgarskapet vara ograderat och gälla lika för alla. Att vara medborgare i Grekland (Athen) innebar att tillhöra ett privilegierat kast som medgav en rätt men också en skyldighet att delta i styret av staten. Det grekiska medborgarskapet hade utvecklats ur en militärreform som gjorde alla som deltog i försvaret delaktiga i statens styre. Plikten att delta i politik och rättsväsende var även den en form av försvarsmekanism eftersom medborgarna var en minoritet bland kvinnor, slavar och fria utlänningar (*métoikoi*). Med tiden blev medborgarskapet en födslorätt som bara kunde förvärfvas om bägge föräldrarna var medborgare.⁷ Den athenske medborgaren kan därför snarast jämföras med en aristokrat i en adelsrepublik, likt den polska under 1600-talet.⁸

Senare tiders uppfattning om grekisk statslära formades i första hand av Platon och Aristoteles. Deras åsikter gick isär om mycket men de var ense om att demokrati var en bristfällig statsform. Bägge underkände demokratin aritmetiska föreställning om likhet: om alla medborgare var lika delaktiga i politiken fick de ovärdiga för mycket och de förtjänade för lite inflytande. Bägge delade också uppfattningen att medborgarna tillhörde det allmänna och att helheten var viktigare än delarna i ett samhälle.⁹ Deras argument blev paradigmatiska under medeltiden och bidrog till att legitimera de ståndsortningar som dominerade det europeiska samhället fram till 1800-talet. Platons idealstat förutsatte en förnuftig arbetsdelning, och han delade in samhället i tre klasser – filosofer, krigare och näringsidkare – vilka senare återkom i de kristna europeiska samhällenas treståndslära med lärande, värnande och närnande, det vill säga präster, adel och borgare/bönder.

Den grundläggande olikheten mellan fria och slavar bestod i den romerska republiken, men bland fria medborgare fanns ärftliga rangklasser som i princip varit okända i de grekiska stadsstaterna.¹⁰ De grundläggande fri- och rättigheterna var gemensamma för alla medborgare, men genom undantagslagstiftning fick vissa grupper av medborgare fördelar framför andra. Sådana undantagslagar kallades privilegier (*privilegium*, 'enskild rätt') och de blev ett kvardröjande inslag i europeiskt rättsväsende in i modern tid.

Inom parentes kan nämnas att det bland de romerska ämbetena fanns två censorer, som hade hand om folkräkning och skattskrivning. De hade också *regimen morum*, uppsikt över sederna. I mantalslängderna antecknade de brott mot sedlighet och god vandel eller svikande av offentliga plikter, vilket förutom vanära kunde leda till straffbeskatt-

ning samt förlust av ämbete och rösträtt för den utpekade.¹¹ En sådan kontroll av dygd och moral var uttryck för de offentliga behovens företräde framför de privata i det romerska samhället. När begreppen *ensor* och *censur* ånyo dök upp i vokabulären under medeltiden var det just i meningen moralisk vakthållning.

Med kristendomen kom ett nytt normsystem att dominera den grekisk-romerska världen. En fundamental förändring var kristendomens förkunnelse om ett allmänt och okränkbart människovärde, något som varit okänt i de antika slavsamhällena. I gengäld var kristendomen mindre tolerant mot avvikande trosuppfattningar; polyteistiska religioner är till sin beskaffenhet mer fördragsamma än de som bara känner en Gud.¹² Bibeln blev en kanonisk skrift som kunde tolkas men inte ifrågasättas. En sådan absolut punkt för det sanna är svårförenlig med åsiktsfrihet. Kätterska åsikter kan strängt taget bara hanteras på två sätt: de kan undertryckas såsom omstörtande eller avfärdas som förnuftsvidriga. Att bemöta dem med resonerande argument är opåkallat när sanningen redan är uppenbarad, och att ignorera dem har inte varit ideologiskt möjligt så länge religionen betraktats som ett fundament i samhällsmoralen. Kyrkans dominerande roll i andlig och intellektuell verksamhet från medeltiden och framåt medförde därför en långtgående kontroll av åsikter. Eftersom den auktoriserade kristna världsbilden bildade en helhet och kyrkan tidigt lierades med den världsliga makten kom denna kontroll även att omfatta vetenskapliga, politiska och moraliska ämnen.

Den medeltida lärdomen, skolastiken, var grundad i grekisk filosofi, tidigast härledd ur Platons rationalism. Från 1200-talet ökade i stället Aristoteles' betydelse genom Albertus Magnus och Thomas av Aquino. Till skillnad från nyplatonikerna såg Thomas sinnesförnimmelserna som en väg till kunskap, men även för honom var Guds existens en orubblig sanning som formade tolkningarna. Om sinnesförnimmelserna ledde människan till tvivel var det för att Guds allvisa avsikter var outgrundliga.

Thomismen medförde vetenskapsmetodologiska framsteg, men flera omständigheter – såsom att medeltidens lärare och intellektuella i första hand var teologer – bidrog till att tillämpningen vid Europas lärdomsanstalter snart stelnade i dogmatism. Skolastiken sökte kunskap hos auktoriteter snarare än i förutsättningslösa frågor och experiment. Det rymdes förvisso olika uppfattningar inom skolastiken, men som paradigm bildade den ett holistiskt system, en helhet där alla delar var

beroende av varandra: teologi, naturkunskap och samhällstänkande ingick i symbios. Om en komponent rubbades skulle det med nödvändighet påverka de övriga.

Eftersom kyrkan ansåg sig ha nycklarna till sant vetande behövde den också sanktionera kunskapsspridningen. All textkopiering var manuellt arbete och varje ny kopia innebar en risk för förvrängning. Avskrifter behövde därför granskas, mer som en kvalitetskontroll än som skydd mot omstörtande skrивerier. Detta är ett genomgående drag i censurens historia. En stor del – förmodligen lejonparten – av tillsynen har bestått i sådant som senare kommit att betraktas som redaktionellt arbete: lektorsgranskning, kvalitetsbesiktning, redigering med mera. Den typiska censuren vid universiteten innebar inte att man kasserade hela böcker eller författarskap. I stället sammanställdes tvivelaktiga textställen i kompendier där de fördömdes eller bemöttes med motargument; allt detta var ju avsett för bildning och utbildning av trons tjänare. Däremot agerade kyrkan bryskt mot folkpredikare som undervisade om trons mysterier och försökte förklara Bibeln för en oskolad menighet.¹³

Omkring 1450 fullbordade Johannes Gutenberg från Mainz i Tyskland den tryckpress och den metod för gjutning och montering av lösa typer som han utvecklat tillsammans med Johann Fust och Peter Schöffer. Det gick nu att framställa böcker som var identiska in i detaljerna och som kunde kvalitetsgranskas i flera led. De lösa typerna möjliggjorde provtryck, korrektur och omtryck tills man erhöll önskat resultat. Denna möjlighet till korrigerings var på många sätt viktigare än hastighet och volym i bokframställningen, som förvisso ökade markant. Sättning och tryckning av Gutenbergs 42-radiga bibel tog över två år, men på den tiden kunde han producera 180 exemplar medan en skrivare behövde tre år för att framställa en enda avskrift.¹⁴

Gutenbergs bibel var närmast en fortsättning på kopieringen för hand, men med nya metoder. Dessförinnan hade han emellertid provat sin uppfinning på mindre trycksaker såsom kalendrar, flygblad och avlatsbrev. Han introducerade därmed en helt ny men betydelsefull genre – det så kallade vardagstrycket. Det var allehanda billiga och snabbproducerade småtryck som kunde spridas över vida områden och som kom att få stor betydelse både för den folkliga läsningen och för propaganda och politisk opinionsbildning under kommande århundraden. Det var denna sorts trycksaker, med subversiva åsikter och mer eller mindre pålitliga rykten fästa på papper, som kanske främst kom att

orsaka bekymmer för de styrande. Denna litteraturens undervegetation gick bara att bekämpa med böter, halsjárn och eld. Den vanliga bokcensuren var verkningsslös eftersom skrifter av det här slaget aldrig lades fram till granskning.

Bokcensuren

Bokframställning och censur har gått hand i hand genom historien. Under medeltiden utövades censuren vid kloster och universitet och var integrerad med manuskriptframställningen. Med tryckpressens intåg uppstod både nya möjligheter och nya hot. Den såvitt bekant första censurstadgan utfärdades av universitetet i Köln år 1479. Uppemot ett tjugotal lokalt producerade böcker med tryckår mellan 1475 och 1483 granskades med stöd i denna förordning. Samma år, 1479, började ärkebiskopen i Würzburg, Rudolf von Scherenberg, att lägga godkända tryckta utgåvor av de liturgiska texterna till grund för de handskrifter som fortfarande framställdes i stor omfattning.¹⁵ De tryckta böckerna blev alltså ett standardiseringsinstrument på mer än ett sätt.

År 1485 såg kurfurstendömet Mainz, Gutenbergs hemort, födelsen av det första regelrätta censurämbetet. Boktryckarkonsten beskrevs som en gudagåva, men myndigheterna hade märkt att den också kunde missbrukas. Biskop Berthold av Henneberg utfärdade då ett edikt om förhandsgranskning, särskilt riktat mot översättningar av kyrkans handböcker. Det tyska språkets fattigdom skulle ofelbart korrumpere meningen av latinska och grekiska texter och om sådana förvanskade skrifter sedan hamnade under oskolade mäns och kvinnors ögon riskerade Guds heliga sanningar att vanhävdas. Alla översättningar måste därför underställas en censor.¹⁶

I Bertholds dekret framträdde två typiska drag i censurens historia. För det första talade förbudet uteslutande om böckernas nytta och värde. Naturligtvis var det smakligare att framställa övervakningen som kvalitetsgranskning snarare än som åsiktskontroll, men man skall inte bortse från att det många gånger skedde i bästa välmening. Det var både konsumentskydd och omsorg om menighetens andliga välfärd. Den som vet sig känna de eviga sanningarna kan inte med gott samvete se medmänniskor störta sig i fördärvet av ren okunskap. För det andra genomsyrades ediktet av uppfattningen att kunskap inte var för alla. Den ”farliga halvbildningen” är en tankefigur som levtt in i modern tid.

Bildning förvärvades i en dialektisk process och den som hoppade över något steg kom att sitta med en mängd värdelös eller rentav skadlig kvasikunskap, ansågs det. I den korporativa samhällssyn som förfäktades av kyrkan hade varje individ dessutom en förutbestämd skickelse i samhället. Det var ett balanstänkande som förutsatte att överheten bar sitt svärd med ett syfte, att skomakaren blev vid sin läst och att bonden fortsatte streta vid sin plog. Kunskap var av godo så länge den var anpassad till den enskildes position, men fel sorts kunskaper kunde väcka ambitioner som bara ledde till personliga besvikelser och rubbningar i samhällsordningen.

Den katolska kyrkan, som ledande informations- och kunskapsnod, var naturligt nog tidig med att vilja kontrollera bokutgivningen. Den 17 november 1487 utfärdade påven Innocentius VIII en censurstadga med anspråk på att omfatta hela kristenheten. År 1501 utfärdades en likalydande bulla men i verkan begränsad till Köln, Mainz, Trier och Magdeburg i Tyskland. Ställd inför växande utmaningar sammankallade påvekyrkan det femte Laterankonciliet, som ägde rum 1511–1517 och arbetade fram en rad reformförslag. Den 4 maj 1515, under pågående koncilium, utfärdade påven Leo X bullan *Inter sollicitudines*, som för första gången gick bortom de religiösa skrifterna och även bannlyste skrifter som angrep personer i hög ställning. Framgent skulle alla böcker godkännas av lokala biskopar och inkvisitorer eller direkt av Vatikanen innan de fick tryckas. Vid överträdelse kunde böckerna konfiskeras och brännas medan tryckaren hotades med bannlysning och böter på upp till 100 dukater. Godkända böcker försågs med ett officiellt tillstånd, *approbatio* (bifall) eller *imprimatur* (må tryckas), begrepp som levde länge inom boktryckarnäringen. Den 15 juni 1520 utfärdade samme påve den än mer beryktade bannbullan *Exsurge domine*, som brännmärkte 41 av Martin Luthers 95 tesar.¹⁷ Det mest kända censuruttrycket är annars katolska kyrkans förteckning över förbjudna böcker, *Index librorum prohibitorum*, som utgavs i tjugo upplagor mellan 1559 och 1948.

Åsiktsmonopolet utmanas

I det motsatta lägret kom boktryckarkonsten rätt omedelbart att tas i anspråk av de religiösa oliktankare som ville reformera kyrkan. I medeltidens tankeliv fanns det en latent spänning mellan Aristoteles' logik och den uppenbarade religionens mystik. Detta var bara en av flera

potentiella angreppspunkter mot enhetskyrkan med sina holistiska anspråk. Martin Luther ansåg för sin del att en enstaka bibelvers rymde mer visdom och filosofi än hela *Metafysiken* av Aristoteles. Han underkände skolastikens deduktiva metod och såg Bibeln som den enda vägledningen till sann kunskap. I gengäld var inte Skriften som sådan helig för honom utan en riktig förståelse byggde på tolkning. Det var därför nonsens att det tyska språket inte skulle kunna frambära Guds mening till menigheten. Med denna inställning skred han 1521 till verket med att översätta Bibeln till folkspråk.¹⁸ Tilltaget var ingalunda oskyldigt utan svor, som redan antytts, mot bärande idéer om samhället.

Inom kort kom kontinenten att översvämmas av kätterska och subversiva trycksaker. Reformationen både underlättades av och populariserade det nya mediet. Under de uppror och sociala oroligheter som präglade stora delar av Europa under 1500-talets första halva kom tryckpressen i flitigt bruk. Särskilt i Tyskland kan man periodvis tala om ett mediekrig med flygblad, nyhetsbrev och ettbladstryck. År 1524 beräknas omkring 2 400 olika flygskrifter ha tryckts i en sammanlagd upplaga på 2,4 miljoner exemplar.¹⁹ Ett typiskt exempel från det tyska bondekriget är de så kallade tolv artiklarna från Memmingen, ett slags rättighetskatalog på kristen grund, som trycktes i 25 000 exemplar på bara några månader.

Vid riksdagen i Augsburg 1530 stadgades att alla trycksaker skulle förses med tryckort och boktryckarens namn, en bestämmelse som sedan blivit bibliografisk norm och vars koppling till censuren inte längre är uppenbar. Man utfärdade privilegier för tryckerierna och hade redan tidigare introducerat särskilda eder i vilka tryckare och handlare förband sig att inte hantera förbjudna böcker. Myndigheternas fruktlösa försök att hejda strömmen av misshagliga skrifter kom till uttryck i ett påbud från den tyskromerske kejsaren Karl V 1550:

Ingen, oavsett vilket stånd eller ställning han har, skall hädanefter vare sig trycka eller skriva, ej heller avskriva, kopiera, eller, medvetet, hos sig inneha, ta emot, förvara, förtiga eller hålla hemliga, försälja, förvärva, bortskänka, utdela, beskåda, eller lämna efter sig i kyrkor, på gator eller andra platser några böcker eller skrifter framställda av Martin Luther.²⁰

Tvärtemot vad som avsetts antyder de detaljerade föreskrifterna att ediktet var verkningslöst. Med en svag centralmakt var kontrollen svår att upprätthålla, ett mönster som gick igen på andra håll under följande sekel.

Decentralisering främjar åsiktsbildning

Den tyska förlagsmarknaden utvecklades kraftigt under 1500- och 1600-talen. Till det bidrog en stor befolkning, religiös heterogenitet och en decentraliserad politisk struktur som gav rum åt kommersiella intressen. Censur existerade alltid i en eller annan form, men det gjorde även kryphålen. Om en trycksak inte kunde publiceras i en stad eller under en landsherre fanns det alltid någon annan ort där man såg anorlunda på saken.

Dessa omständigheter gällde än mer i Nederländerna, som kom att bli Europas viktigaste förlagscentrum. Kring 1550 fanns det ett drygt hundratal bokhandlare och tryckare i de sju förenade provinserna. Hundra år senare hade detta antal ökat till över 1 300.²¹ Nederländerna kunde berömma sig av det friaste klimatet i Europa för det tryckta ordet. Förklaringarna är desamma som i det tyska fallet: decentraliserat styre, religiös mångfald och kommersialiserad marknad.

Sedan de sju nordliga provinserna i Nederländerna frigjort sig från de habsburgska härskarna i slutet av 1500-talet uppstod ett särskilt politiskt klimat som präglades av trots mot all överhet, religiös och språklig brokighet, ekonomisk blomstring och omfattande provinsial självständighet. En vaksam republikanism parad med en kapitalistisk kultur skapade ett för tiden fördomsfritt samhällsklimat. Calvinisterna dominerade men utgjorde aldrig mer än omkring 55 procent av befolkningen och en historiker har talat om Nederländerna som ett mångseksamhälle präglad av en pragmatisk och inkonsekvent tolerans.²² Tidigare än på andra håll blev den allmänna opinionen en politisk kraft att räkna med i den nederländska republiken. Reformationen, som medförde ett system med trivialskolor, och en förhållandevis hög urbaniseringsgrad bidrog till en utbredd läskunnighet bland befolkningen. I början av 1600-talet kunde nära två tredjedelar av männen och en tredjedel av kvinnorna skriva sina namn, vilket är ett metodologiskt basmått för att uppskatta graden av alfabetism.²³

I litteraturen hävdas stundom att det aldrig existerade någon förhandscensur i Nederländerna, vilket inte är korrekt. Lokala censurstadgor utfärdades av provinsregeringarna. I provinsen Holland utgick exempelvis ett påbud 1581 som, förutom åtgärder mot katolsk religionsutövning, kringskar boktryckarnas verksamhet. Förordningen, som förnyades och skärptes 1585, 1587, 1589 och 1594, stadgade att alla trycksaker skulle godkännas av myndigheterna. Inga ändringar fick

ske i en godkänd text, publiceringstillståndet skulle tryckas i boken och ett exemplar avlämnas för kontroll, namn på författare och boktryckare skulle anges liksom ort och år för tryckning. Myndigheterna införde även en boktryckared.²⁴ Det var med andra ord samma sorts restriktioner som fanns i andra länder vid samma tid, men i en konfederation av självständiga provinser visade det sig svårt att effektuera bestämmelser av detta slag. Om en publikation förbjöds i en provins kunde författaren enkelt ta sitt manuskript till en tryckare i en annan provins, där man inte sällan gjorde en annan bedömning. Kommersiella hänsyn vägde ofta starkare än politiska. Det hände rentav att tryckare framhöll att en bok blivit förbjuden i en provins för att stimulera efterfrågan på samma bok i en annan, eller att de medvetet utverkade förbud av samma skäl. Var och en av de sju provinserna bevakade därtill omsorgsfullt sina friheter och om den gemensamma provinsförsamlingen, generalstaterna, bannlyste en skrift, vilket hände mer sällan, kunde de enskilda provinserna ignorera förbudet för att demonstrera sitt oberoende.²⁵

I mitten av 1650-talet drog de styrande i Holland konsekvenserna av den i praktiken verkningslösa förhandsgranskningen. Tryckarna ålades även fortsättningsvis att inleverera sina alster efter tryckning, men det krävdes inte längre tillstånd i förväg. Boktryckareden avskaffades, men i stället fick bokbindare och bokhandlare svära att inte befatta sig med förbjuden litteratur. Denna nya och generella stadga följdes av ett växande antal tilläggsförordningar med riktade inskränkningar – man förbjöd publiceringen av officiella dokument, kätterska utsagor, ärekränkande skrifter och så vidare. Generalständerna kopierade den generella stadgan och rekommenderade i eget namn att den antogs av andra provinser. Friesland valde dock att behålla förhandscensuren.²⁶

De förenade provinserna och särskilt Holland har för både samtid och eftervärld kommit att framstå som ett bålverk för det fria ordet, men det är alltså inte en uppfattning utan reservationer. Även om toleransen var större än på många andra håll var den inte absolut. Framför allt var den fastlagd i praxis snarare än i lagtext och den kunde därför hela tiden begränsas. I alla provinser fanns bestämmelser som kringskar det fria ordet och det utfärdades regelbundet förbud mot ämnen och specifika trycksaker, som alltså kunde åtalas i efterhand. Någon garanterad tryckfrihet fanns därmed inte. Inom historia, geografi, naturvetenskap och andra kunskapsområden var censuren obetydlig. Av de böcker som förbjöds av generalstaterna eller provinsregeringarna var över hälften av politisk natur medan en dryg tredjedel hade religiöst

innehåll. När verk av filosofer som Hugo Grotius, Thomas Hobbes och Baruch Spinoza svartlistades var det för att de tangerade något av dessa ämnen. Påföljderna sträckte sig från böter och konfiskation till förvisning och kroppsstraff. I sällsynta fall tillämpades dödsstraff.²⁷

Nederländernas rykte som frisinnat och tolerant beror inte främst på den inhemska bokproduktionen utan på det som producerades för den utländska marknaden. I synnerhet Holland blev ett drivhus för europeisk bokproduktion på grund av den stora mängden konkurrerande och inte så nogräknade tryckare. I Amsterdam trycktes brännbar litteratur under föregivna förlagsadresser i Paris, London och Tyskland. Montesquieus *Lettres persanes* framställdes exempelvis i Holland 1721 med Köln som angiven tryckort. Genom de nederländska hamnarna smugglades sedan böckerna till avlägsna orter över hela Europa och underhöll lokala marknader med allt från politiskt radikal till pornografisk läsning.²⁸ Även här fanns dock gränser och tidvis utfärdades förbud mot tryckandet av alltför utrerade böcker som kunde skada Nederländernas förhållande till främmande makter. Man kunde även införa tillfälligt utgivningsstopp för periodiska skrifter under särskilt kritiska skeden.²⁹

*

Paradoxalt nog har tryckfrihetens historia, i motsats till censuren, handlat mer om särintressen än om principer. Rätten för var och en att öppet och obehindrat få yttra sin mening i valfritt ämne har försvarats av få. Snarare har människor värnat ett marknadsintresse eller hävdatt rätten att uttrycka sin egen uppfattning på bekostnad av andras. Censuren har däremot varit mer principiell och försvarat absoluta värden, vilket beror på att den i regel utövats av makthavare som kunnat sätta kraft bakom sina anspråk på tolkningsföreträde. Med sådan myndighet har censuren anspråk sträckt sig bortom undertryckandet av misshagliga åsikter. Kvalitetsgranskning har alltid varit en betydande del av den officiella censuren: den information som sprids skall få en korrekt presentation. Trots de absoluta sanningsanspråk som hävdats av både religiösa och världsliga myndigheter har censuren grundförutsättning varit att väldigt få makthavare i praktiken haft sådan tilltro till kraften i sina uppfattningar att man vågat låta dem möta andra åsikter i en öppen konfrontation. I ett religiöst samhälle byggt på auktoritet finns litet utrymme för offentligt tvivel, och en resonerande attityd är onyttig, för att inte säga samhällsfarlig. Olika makthavare

har varit olika känsliga för olika uttryck, men under den tidigmoderna epoken eftersträvades religiös enhet i alla europeiska stater. Religionen var *vinculum reipublicæ*, det band som höll ihop samhället. Utan den ansågs till och med privatmoral omöjlig. När konfessionstvänget någon gång händelsevis lättades under 1500- och 1600-talen skedde det av tvingande omständigheter och inte av övertygelse. Detsamma kan sägas om censuren. I Nederländerna drog man gränsen för det passabla mer generöst än i andra länder, men någon manifesterad tolerans var där aldrig tal om. Däremot företedde Nederländerna och i viss mån Tyskland och Schweiz en mångfald på flera områden som i praktiken visat sig befrämjande för ett öppet samhällsklimat. De generella tendenserna i dessa resonemang illustrerades tydligt under den engelska revolutionen kring 1600-talets mitt.

Engelska pionjärer

Den engelska revolutionen 1640–1660 var ett svar på Karl I:s enväldstendenser. Den göddes av religiös splittring och ledde till en fastare ställning för parlamentet, stärkta civila rättigheter, inbördeskrig, revolutionär splittring, kungens avrättning, republik, diktatur och, slutligen, restauration av kungamakten. Begreppet ”engelska revolutionen” är omdiskuterat, men används här för att det famnar hela det tjuoåriga skedet och för att intresset ligger på de idéer som kom till uttryck.

Precis som det nederländska upproret ledde den engelska revolutionen till att den gamla överheten störtades utan att någon ny aktör kunde träda i dess ställe och göra omedelbart anspråk på auktoritet. I det konfrontativa balansförhållande som uppstod lämnades utrymme för divergerande åsikter i stora samhällsfrågor. Naturligtvis fanns där monarkister och andra som var fast förankrade i den traditionella världsordningen. Av särskilt intresse är emellertid den republikanska falang som såg staten som ett uttryck för folkviljan och inte som en länk i en gudomlig kommandokedja. Man gjorde bruk av en begreppsarsenal hämtad ur den välkända romerska statsrätten, men diskussionen kunde nu gå bortom teorierna och appliceras på konkreta förhållanden. I den revolutionära situationen tycktes för ett ögonblick stora möjligheter öppnas.³⁰

Censuren i England

Under revolutionens inledande år kunde de engelska tryckpressarna arbeta i det närmaste helt obehindrade. England hade haft en förhandscensur på samma sätt som andra länder, men med den egenheten att kungamakten hade delegerat det mesta av inspektionen till Londonboktryckarnas eget skråorgan, the Stationers' Company, som kontrollerades av kronans extraordinära domstolar, the Star Chamber och the Court of High Commission. The Stationers' Company utfärdade licenser både till tryckerier och till enskilda böcker och reglerade därmed marknaden och utövade censur på samma gång. Det så kallade långa parlamentet, som samlades den 3 november 1640, började omedelbart att granska rättsövergrepp utförda av de kungliga organen. Det ledde till att the Star Chamber och the Court of High Commission avskaffades i juli 1641 och ett tomrum uppstod som boktryckarna kunde utnyttja. Inbördeskriget, som bröt ut 1642, förstärkte oredan och när parlamentet året därpå försökte överta kontrollen hade tryckarna vant sig vid sin nya frihet. Saken försvårades av att det inte fanns någon samstämmighet bland de nya makthavarna. Om underhuset lät arresteras en boktryckare kunde överhuset släppa honom fri, och även inom kamrarna fanns motstridiga viljor.³¹

Den kommission som utredde de kungliga rättsövergreppen är intressant för att den ovanligt nog betraktade de principiella aspekterna snarare än sakinnehållet i ett tryckerimål. Bland annat granskades åtal mot fyra lärda författare som dömts till särdeles hårda straff: de skulle få öronen avskurna och schavottera på allmän plats innan de fängslades på livstid. När kommissionen rapporterade inför underhuset fäste den inget avseende vid innehållet i de åtalades skrifter. I stället koncentrerade man sig på det faktum att de hade berövats de grundläggande civila rättigheter som garanterades varje engelsk undersåte genom Magna Carta.³² Toleransen var ändå inte större än att när kommittén gick igenom de böcker som beslagtogs av the Star Chamber så delade man in dem i tre klasser: goda böcker som kunde säljas eller återlämnas till sina ägare; böcker som bara kunde säljas till utvalda personer, alltså personer med bildning och gott omdöme samt vidskepelig böcker som borde kastas på bålet – dit hörde alla katolska skrifter.³³

Det var klart att det avbrott som uppstått i censuren inte skulle bestå. Det är ett genomgående mönster i tryckfrihetens historia att oreglerade tryckpressar inte givit avsättning i litteratur och debatt av en kva-

litet och ett djup som motsvarat dess påskyndares förväntningar, utan fastmer dess belackares. Idealisterna har inte funnit att författare och allmänhet motsvarat deras förtroende, och pessimisterna tycker sig ha fått sina farhågor bekräftade. Rätt omedelbart började parlamentet att få ta emot klagomål från enskilda rörande de många vulgära, subversiva och ärekränkande pamfletter som strömmade ut från tryckerierna. Boktryckarna själva besvärade sig över alla pirattryck som framställdes på den oreglerade marknaden till förfång för deras ekonomiska intressen. När parlamentet utfärdade en ny så kallad Licensing Act, som återinförde förhandscensuren, den 14 juni 1643 var det efter ivrig tillskyndan från Londons privilegierade (licensierade) boktryckare. I flera avseenden kunde de stärka sin kontroll över bokmarknaden med hjälp av den nya lagen.³⁴

John Miltons *Areopagitica*

Den förnyade förhandsgranskningen provocerade fram författaren och puritanen John Miltons tal till försvar för en oreglerad tryckpress. Hans

Areopagitica – namnet syftar på en domstolsinrättning i det antika Athen – var det så långt i historien och för lång tid framöver mest grundliga angreppet på censuren. Det har formen av ett tal till parlamentet, men det framfördes aldrig i något politiskt forum och det var heller inte en dagspolitisk replik. (De äldsta kända kopiorna av trycket är daterade i november 1644, halvtannat år efter de nya tryckeribegränsningarnas införande.)

John Milton.

Talet inleddes med en historisk exposé från de gamla grekerna och framåt. Inte oväntat mynnade den ut i slutsatsen att censur och åsiktsförtryck i allt väsentligt var en påvisk uppfinning. Talet skall i första hand förstås i en religiös kontext

– Milton talade också om vetenskap och litteratur, men nästan inget alls om politisk opinionsbildning. Han uttryckte sig med en stridbar rättfärdighet som var typisk för en ännu kämpande reformation: Vem

har någonsin hört att sanningen kommit till korta i en fri och öppen drabbning?³⁵

Så länge människor tilläts fritt begrunda de religiösa mysterierna skulle protestantismen ofelbart segra, men påvekyrkan fjättrade det mänskliga förnuftet. Om alla inte kan enas, vems uppfattning skall då råda, frågade Milton. Det var mer förnuftigt och mer kristligt att många tolereras än att alla tvingas, var hans svar. Men vid papism och vidskepelse gick en gräns: ”I mean not tolerated Popery, and open superstition [...] but those neighboring differences, or rather indifferences, are what I speak of”.³⁶ Fördragsamheten stannade alltså vid närliggande protestantiska lärosatser. Miltons mistro mot katoliker var emellertid defensiv snarare än konfessionell. För honom var påvekyrkan en gökunge som snart utrotade både konkurrerande trosriktningar och världsliga institutioner. Därför krävdes skyddsmekanismer. Toleransen kunde inte omfatta de intoleranta. Miltons uppfattning var möjligen inte rättvisande, men den var principiell.

Det som gjort att Areopagitica gått till eftervärlden är i alla händelser inte de ganska pratiga utfallen mot katoliker utan några slagkraftiga resonemang och fraser som har fortsatt att resonera genom senare tryckfrihetsdiskussioner. En klok människa kan få ut mer av en usel pamflett än vad en enfaldig människa kan få ut av den bästa och grundligaste bok. Hur kan då en skrift göra någon skada vare sig i det ena eller det andra fallet, undrade Milton. Eller om dåliga böcker verkligen korruperade sinnet, hur skulle man då finna censorer som kunde uthärda uppgiften? Och kunde man ha förtroende för censorer om de inte var de mest framstående män med den utmärktaste kunskap inom alla lärdomsgrenar? För vem vill läsa en bok där eleven har rättat läraren? Mest berömt är kanske uttalandet att den som dödar en människa dödar en förnuftig varelse, men den som dödar en god bok dödar förnuftet självt.³⁷

Milton förespråkade inte obegränsad yttrandefrihet; det var förhandsgranskningen han opponerade sig mot. Att bekämpa oönskade idéer med censur var som att stänga trädgårdsgrindarna för att hålla kråkorna från gräsmattan, skrev han aforistiskt. Även om han till nöds kunde acceptera anonyma författare menade han att åtminstone boktryckaren alltid måste vara namngiven för att i efterhand kunna hållas ansvarig för sådant som stred mot sedlighet och allmän lag.³⁸

En revolution i samhällstänkandet

Många av de idéer som togfördes under den engelska revolutionen är tydliga uttryck för att det höll på att ske en grundläggande förändring i det europeiska samhällstänkandet. För att förstå detta får vi återvända till frihetsbegreppet och till de motsatspar som formulerades i inledningen. Som vi har sett fanns redan under antiken en föreställning om att människan som samhällsvarelse var underkastad staten, och det allmänna bästa var alltid överordnat individens intressen. Förutom de friheter som staten kunde medge existerade ingen naturlig privat sfär. Av detta följde att människans relation till staten handlade om plikter snarare än om rättigheter. Oavsett om hon var medborgare eller undersåte stod hon till statens förfogande, och självupppoffrande patriotism var en av de romerska dygder som omhuldades i det tidigmoderna Europa.³⁹

Av samma skäl var religionen en samhällsangelägenhet och inte en privatsak. Alla traditionella maktförhållanden gick uppifrån och ned och för den vanliga menigheten var religiösa sanningar inget att begrunda utan endast att inpränta i avpassade portioner. Reformationen innebar ingen förändring i det avseendet och exempelvis de aristotelisk-lutherska åskådningar som präglade Sverige under 1500- och 1600-talen var inte mindre utan snarare mer dogmatiska än tidigare lärosatser. På längre sikt innebar reformationen dock ett grundskott mot den gamla världsbilden eftersom den bidrog till att bryta upp ett monolitiskt tanke-system och visade att flera betraktelsesätt var möjliga. Verkligt omvälvande blev det när krafter inom olika delar av kristenheten började argumentera för att de små skillnader som fanns mellan trosriktningarna var mindre betydande än de många likheterna. Vilka lärosatser den enskilde bekände sig till blev då mindre viktigt och förvandlades till just – en privatsak. Det här var en lång process men väl synlig på många håll under 1700-talet.

Alla de relaterade fenomenen hängde samman. I ett religiöst enhetligt samhälle med en tydlig hierarki mellan styrande och styrda och där den enskilde var skyldig att uppoffra sig för det allmänna bästa fanns inget utrymme för någon yttrandefrihet. Ett samhälle som betraktade religionen som den enskildes ensak, där makten byggde på folkets samtycke och där man värnade individens frihet och den privata sfären var tvärtom nästan tvingat att erkänna yttrandefriheten som en grundläggande rättighet. En mängd processer och strukturella fenomen bidrog till en sådan utveckling: reformationen, den vetenskapliga

revolutionen, en vidgad världsbild, ekonomisk tillväxt och ökad social rörlighet för att nämna några. Dessa förändringar skedde i olika takt, men under 1700-talet hade de fått en sådan samlad kraft att de tillsammans var på god väg att tippa det gamla samhällstänkandet över ända.

Det här var en omstörtande rörelse på bred front och det var bara ett fåtal klarsynta observatörer som såg den komma. Under 1700-talet blandades det gamla och det nya naturligt så att det ibland kan vara svårt att se mönstren. Exempelvis har den franska revolutionen i historiskt medvetande länge betraktats som orsaken till många av seklets radikala idéer när den i själva verket var ett symptom på rörelser som länge pågått över hela Europa, däribland i Sverige. Att högst radikala politiska förändringar ägde rum under frihetstidens slutskede betyder därför inte att det rådde ett exceptionellt idéklimat i Sverige. Den avgörande skillnaden var det republikanska statsskicket, som mer än på många andra håll medgav att de gängse upplysningsidéerna faktiskt omsattes i politiska reformer. Några få exempel kan illustrera censur- och tryckfrihetsdiskussionernas utveckling i 1700-talets Europa.

Förhandscensuren avskaffas i England

John Miltons *Areopagitica* har haft ett bestående inflytande på tryckfrihetsdebatten i Europa, men den fann få läsare i sin omedelbara samtid och den förändrade ingenting i den aktuella situation under vilken den tillkom.⁴⁰ Den förhandsgranskning som parlamentet återinförde 1643 var mer omfattande än tidigare och den kom i allt väsentligt att upprepas vid flera tillfällen även sedan monarkin restaurerats 1660. Lagen var ett provisorium som i väntan på en större revision behövde förnyas med jämna mellanrum. När så skulle ske i början av 1695 godtog inte underhuset en förlängning. Den lista med skäl som presenterades var formulerad eller influerad av filosofen John Locke – omständigheterna är oklara. Han hade ännu inte publicerat sin stora samhällstraktat *Two treatises of government*, som utkom 1698, men underhusets argument var principiella och naturrättsliga: människan har vissa medfödda rättigheter som inte får kränkas, men så skedde med den befintliga tryckerilagstiftningen. Monopolet korrumpade marknaden och gav de licensierade boktryckarna makt att tillskansa sig författarnas intellektuella egendom och utöva ekonomisk utpressning.⁴¹

Den rättighet som kränktes var alltså äganderätten, inte yttrandefriheten! Detta faktum fick den store brittiske 1800-talshistorikern Thomas Macaulay att i ett berömt yttrande sucka över att en händelse som haft större betydelse för civilisationen än Magna Carta och Englands Bill of Rights genomdrevs av småborgerlig gnetighet och utan stolta paroller: ”They knew not what they were doing, what a revolution they were making.”⁴² I samtiden betraktades händelsen inte som någon stor sak: samma lag hade varit tillfälligt upphävd redan mellan 1679 och 1685 utan att samhället rämnat. Tryckeribrott kunde tyglas genom den vanliga lagen och utan hjälp av en ineffektiv förhandscensur, just som John Milton hade menat. Hädelsebrott kom att beivras med hjälp av 1698 års blasfemiakt, uppviglande skrifter behandlades som högmålsbrott, smädeskrifter åtalades som förtalsmål vid de vanliga domstolarna och så vidare. År 1737 infördes förhandsgranskning av alla skådespel som skulle sättas upp på scen. Som exempel på politisk censur kan nämnas att det var olagligt att skriva kritiskt om 1688 års ärorika revolution. Så sent som 1792 väcktes åtal på denna grund. Jakobitiska åsikter, det vill säga stöd för den avsatta Stuart-dynastin, betraktades som högförräderi och år 1719 avrättades den nittonårige boktryckaren John Matthews för att, troligen okunnig om innehållet, ha tryckt ett flygblad till stöd för den stuartske pretendenten. Det var den sista genomförda avrättningen i ett tryckerimål i Storbritannien, något som annars hade varit vanligt under föregående sekel. 1729 hade samma sak kunnat ske igen, men den anklagade avled i fängelse innan åtal hunnit väckas.⁴³

Med unionsakten 1707 förenades England och Skottland till ett rike: Storbritannien. Tryckerirestriktionerna hade varit mindre stränga i Skottland än i England, och särskilt Edinburgh hade redan på 1600-talet en betydande tryckerinäring. Sedan förhandscensuren upphört utvecklades även den engelska tryckeriverksamheten, som tidigare varit koncentrerad till London, kraftigt. Det uppstod närmare sextio nya tryckerier i England under 1700-talets första hälft och efter sekelmitten gick expansionen ännu snabbare. London fick sin första dagstidning 1702; trettio år senare fanns det sex.⁴⁴ Den brittiska pressen blev ett riktmärke för alla som förordade ökad tryckfrihet, inte minst i Frankrike där tryckerinäringen var hårt reglerad.

Denna omständighet lyftes fram av filosofen David Hume i en berömd essä om tryckfriheten: *Of the liberty of the press*, ursprungligen publicerad 1741. ”Ingenting är mer ägnat att förvåna en utlänning”, inledde han, ”än den långtgående frihet, som vi åtnjuter i detta land, att

kommunicera allt vad vi önskar till allmänheten, och att öppet granska varje åtgärd, som vidtas av kungen eller hans ministrar.”⁴⁵ En sådan frihet fanns ingen annanstans, fortsatte han, varken i republiker som Holland och Venedig eller i monarkier som Frankrike och Spanien. ”Hur kommer det sig att Storbritannien ensam åtnjuter detta anmärkningsvärda privilegium?” Svaret var det sammansatta regeringssättet, som blandade republik och monarki. Dessa element kontrollerade varandra genom ett noggrant iakttagande av juridisk procedur där ingen kunde åtalas utan stöd i lagen och ingen kunde fällas utan bindande bevis. Tryckfriheten var en essentiell del av denna konstitutionella balans. Genom den kom övergrepp och maktmissbruk till allmänhetens kännedom, vilket avskräckte makthavare från att missbruka sina befogenheter.⁴⁶ Fastän frågan redan syntes besvarad undrade Hume huruvida denna tryckfrihet var till skada eller till nytta. Dess nytta, deklarerade han, är ”förenad med så få olägenheter, att den borde förklaras som mänsklighetens gemensamma rätt”.⁴⁷

Naturrätten frigör medborgaren

Humes essä innehöll det kanske första omnämmandet av yttrandefrihet som en mänsklig rättighet. Att människan ägde en uppsättning medfödda och okränkbara rättigheter hade hävdats av 1600-talets naturrättsfilosofer, men ingen av dem inkluderade yttrandefrihet bland dessa. Samuel von Pufendorf talade i sitt kompendium *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten*, tryckt i Lund 1673, om varje människas rätt att tiga, och han ägnade stort utrymme åt rätten att tala osanning. En förutsättning för att få nyttja denna rätt var att det gagnade en själv och att lögnen inte kränkte någon annans rätt. Det första villkoret följde av att människan, enligt naturrätten, hade en skyldighet att bevara sin egen person.⁴⁸ Men denna rättighet fanns bara mellan medborgare och inte mellan styrande och styrda: undersåtar hade inte rätt att tiga och ljuga inför överheten. Däremot gällde det motsatta på samma sätt som föräldrar fick bruka ”ett förställt språk och sagor gentemot barn och deras likar, för att de lättare skall kunna förstå vad man menar, om de är oförmögna att ta den nakna sanningen till sig”. Likaledes fick man ”dra en slöja av uppdiktade rykten över stats-hemligheter och rådslag som inte får komma till andras kännedom”.

Undersåten hade dock obetingad skyldighet att tala sanning inför överheten liksom en åtalad inför domstolen.⁴⁹

John Locke hade ännu mindre att säga om detta. I *A letter concerning toleration* (1689) argumenterade han för religiös samvetsfrihet. I *An essay concerning humane understanding* (1690, eg. 1689) hade han bedrivit ingående språkfilosofiska studier och konstaterat att språket var en förutsättning både för tankar i sig och för kommunikationen av dessa tankar.⁵⁰ Men varken där eller i hans stora samhällsfilosofiska arbete, *Two treatises of government* (1698), fäste han något avseende vid det *fria* ordet. Det närmaste han hade att säga i frågan var på tal om lagstiftande församlingar. Deras oberoende och funktion förutsatte ”Freedom of debating, and Leisure of perfecting what is for the good of the Society” – en frihet att debattera och att förbättra sådant som var ämnat till allmänt väl.⁵¹

Man kan se Pufendorf, Locke och Hume som tre nedslag i utvecklingen av idén om en medborgarstat. Pufendorf menade att

människan hade givit upp många av sina naturliga friheter i och med att hon ingått ett samhällskon-

trakt. Även om hon ägde vissa immuniteter som staten inte fick överträda var det allmänna överordnat det enskilda – underförstått

måste folket uthärda även en orättfärdig överhet.⁵² Medan Pufendorf alltjämt talade

om människans plikter uppehöll sig Locke mer vid hennes rättigheter. Han menade

dessutom att folket hade rätt att göra uppror mot den överhet som kränkte dess fri-

och rättigheter.⁵³ Enligt Hume, slutligen,

krävde det goda samhället en balans mellan styrande och styrda. En fullständig demokrati hotade att urarta i laglöshet, me-

David Hume.

dan en fullständig monarki lätt slog över i tyranni. ”Det har också förnummits, med mänsklighetens växande erfarenhet, att *folket* inte är ett sådant fruktansvärt monster som det har utmålats som, och att det på alla sätt är bättre att vägleda dem, såsom förnuftiga varelser, än att styra eller driva på dem, som oskäligen kreatur.”⁵⁴ På två generationer hade det alltså skett en ganska snabb progression i synen på medborgarnas myndighet, och det är en bild som bekräftas av många andra källor.

Den brittiska pressen fortsatt kontrollerad

Humes beskrivning av brittisk tryckfrihet ger dock inte hela bilden. Som redan framgått fanns det flera lagrum som gjorde det möjligt att åtala skrifter i efterhand. Detta var särskilt försåtligt i avsaknad av förhandscensur. När trycksaker granskades i förväg och försågs med imprimatur innebar det ett godkännande och de var därmed skyddade från åtal. En skrift som saknade officiell sanktion kunde däremot bli föremål för rättsliga ingripanden, många gånger på tvivelaktiga grunder. Framför allt märktes det i fråga om osedlig litteratur och politisk opinionsbildning. Bägge dessa kategorier beivrades med stöd i sedvanerätt (*common law*) snarare än skriven lag (*statutory law*), vilket gjorde bedömningarna öppna för tolkningar samtidigt som de påverkades av stämningläget i samhället. Under revolutions- och Napoleonkrigen i slutet av seklet ökade tryckeriåtalet markant och nya begränsande lagar infördes. Ett gammalt verktyg som användes i ökande omfattning var den så kallade stämpelskatten på papper. Det var ett medel för myndigheterna att höja tidningspriserna och därmed minska efterfrågan i de lägre samhällskretsarna, som ansågs mottagliga för revolutionära idéer. Att förhandscensuren avskaffades innebar att bevisbördan överfördes från tryckarna till myndigheterna, men någon helt eller ens substantiellt fri press var det aldrig tal om, sammanfattar bokhistorikern John Feather det.⁵⁵

De styrande i Storbritannien saknade alltså inte möjligheter att hålla efter oönskade politiska skrifter. Censuren hade avskaffats för att den inte fyllde sitt syfte. De som producerade regeringskritiska eller upproriska skrifter hade ändå inte sökt censorernas tillstånd, och om en skrift befunnits strida mot stadgandena fanns inga straff utsatta utan den fick dömas enligt vanlig lag. Man försökte ersätta den gamla censurlagen med nya förordningar och en kort period prövade man att beivra smädeskrifter genom högförräderistadgan. Den visade sig emellertid för sträng och för omständlig för de mindre grova förseelser det oftast rörde sig om.⁵⁶ I stället kom man att utnyttja lagen om smädeskrifter. Den engelska termen var *law of seditious libel*, som kunde tydas på olika sätt, och åtalet omfattade allt från ärekränkning till uppror mot staten. Mellan 1702 och 1791 skedde åtminstone 185 rannsakingar för brott bara mot denna lag.⁵⁷ Långtifrån alla ledde till åtal, men det hade inte alltid någon betydelse. Det godtycke som fanns inbyggt i lagen gjorde att den kunde användas av de politiska partierna för att

utsätta motståndare för obehag och inte sällan kostsamma processer. Framför allt var det regeringspartiet för stunden som på så sätt traskasserade oppositionen. Regeringen hade tillgång till en särskild tjänsteman, the Messenger of the Press, som övervakade tryckerierna och kunde konfiskera utrustning eller slå sönder sättramar. Ett sådant offer för politiska förföljelser var tryckaren Nathaniel Mist, som gav ut flera regeringskritiska tidningar. Mellan 1716 och 1728 rannsokades han vid åtminstone fjorton tillfällen. Han fängslades, bötfälldes och schavotterade flera gånger för sina skrivelser och hans egendom beslagtogs. Inför hotet om livstids fängelse tvingades han slutligen fly till Frankrike 1728 där han levde i exil till strax före sin död 1737.⁵⁸ Ett annat välbekant offer för åsiktsjakt var författaren Daniel Defoe, som även han fick schavottera och krypa in i fängelset vid flera tillfällen enbart för saker han skrivit. Före 1760-talet skedde inga stora förändringar i denna ordning.

Det går att argumentera för att det var ett steg mot ökad rättssäkerhet att tryckeriätalet efter 1695 behandlades av domstolar och inte av censorer. När förseelsen berörde parlamentets ställning och anseende hände det däremot att lagstiftarna själva vidtog åtgärder. Detta var ett klart brott mot den maktdelningsprincip som den franske filosofen Montesquieu berömde i den idealiserade bild av det brittiska statsskicket som han gav i *Om lagarnas anda* (1748). Sådana parlamentsdomar kunde heller inte överklagas. Det fanns en föreställning om att endast parlamentet hade full yttrandefrihet och var immunt mot alla intrång på dess rättigheter. Med stöd i denna uppfattning kunde man upprätthålla ett förbud mot att trycka parlamentets protokoll eller ens rapportera om dess förehavanden. Tidningarnas sätt att kringgå förbudet var att skriva detaljerat om parlamentsförhandlingar i uppdiiktade länder med illa maskerade referenser till brittisk politik, men även sådant kunde beivras när det gick för långt.⁵⁹ Montesquieu sammanfattade 1700-talets frihetsuppfattning i en mening: Frihet är rätten att göra allt som lagarna tillåter.⁶⁰ Men inte ens i det förebildliga Storbritannien var denna frihet tryggad.

Den brittiska debatten radikaliseras

Som så många andra ändrade David Hume med tiden sin inställning till tryckfriheten. Det långa avslutande resonemang där han 1741 hade upphöjt tryckfriheten till en mänsklig rättighet utgick i 1770 års uppla-

ga, den sista som utkom under hans levnad. De fyra sidorna ersattes av ett enda kort stycke:

Det måste emellertid erkännas, att en otyglad press, även om den är svår för att inte säga omöjlig att råda bot på, är ett av de onda ting [*one of the evils*], som hemsöker sådana sammansatta regeringssätt.⁶¹

Tryckfrihetsdebatten hade radikaliserats väsentligt och ställningarna polariserats i Storbritannien under 1760-talet, inte minst efter intryck från publicisten John Wilkes. I sin tidskrift *North Briton*, som började utges 1762, utmanade han de politiska begränsningar som fanns på pressen. Den statsrättsliga positioneringen hade tidigare handlat om att hävda parlamentets oberoende gentemot kungamakten. Wilkes och hans anhängare drev snarare en kamp för att göra parlamentet ansvarigt inför väljarna och det gjorde man genom att hänvisa till den allmänna opinionen. Wilkes utmanade den sekretess som kringgärdade parlamentets förhandlingar och tryckte utförliga rapporter om diskussionerna i bägge kamrarna. Ett försök att åtala några tryckare som brutit mot förbudet fick läggas ned 1771 efter starka folkliga protester. I både över- och underhuset insåg man att man saknade nödvändiga tvångsmedel att upprätthålla förbudet, och hellre än att blottställa sin vanmakt valde man därefter att se mellan fingrarna med pressens rapporter. Någon formell bestämmelse som gjorde det lagligt att rapportera från parlamentet utfärdades dock aldrig.⁶²

Utvecklingen visade stora paralleller med den samtida situationen i Sverige. I bägge fallen var det starka krafter som ville bryta den lagstiftande församlingens korporativa slutenhet och ställa den under folkets kontroll. Medlet för detta var ökad insyn och en vädjan till den allmänna opinionen. I Storbritannien mildrade man, precis som 1695, de facto rättstillämpningen, men något formellt medgivande var det aldrig tal om. Att det som i Storbritannien löstes med en förändrad praxis i Sverige åstadkoms genom en grundlagsstadga avspeglar de bägge ländernas skiftande konstitutionella traditioner. En konsekvens var att man accepterade att brittiska tidningar refererade parlamentets debatter, men allmänheten hade till skillnad från i Sverige efter 1766 ingen tillgång till dess och än mindre till regeringens protokoll. Åtminstone i det avseendet hade Gustav III rätt när han hävdade att ”tryckfriheten är mer utsträckt i Sverige än i något annat land, t.o.m. mer än i England” även sedan han upphävt 1766 års tryckfrihetsförordning.⁶³

Frankrike i mittfåran

Det fria ordet hade som framgått ingen ideal omgivning i Storbritanien och någon lagskyddad skriv- och tryckfrihet var det inte fråga om. Ändå var landet den främsta förebilden i detta avseende. I de flesta länder rådde censur mer eller mindre efter fransk modell. Men även där innehöll censuren flera inslag som kan te sig överraskande.

I Frankrike fanns ett omfattande system med kungliga censorer vid la Direction de la librairie, som liksom motsvarande ämbete i Sverige sorterade under det kungliga kansliet. Men medan det svenska censorsämbete som existerade mellan 1686 och 1766 uppbars av en ensam tjänsteman fanns det 56 stycken i Frankrike år 1700, ett antal som steg till mellan 122 och 189 under perioden 1750–1789.⁶⁴ Censorerna var bildade män med insikter i de olika konstarterna och kunskapsgrenarna och många av dem var själva vetenskapsmän och författare. Det krävdes breda kompetenser eftersom deras uppgift inte bara var att spana efter politisk uppvigling utan än mer att upprätthålla litterär och vetenskaplig kvalitet. Huvuddelen av arbetet var sådant som i senare tid övertagits av lektörer och förlagsredaktörer.

En officiellt sanktionerad trycksak försågs med kunglig approbation, vilket kunde tolkas som ett erkännande eller rentav en rekommendation. Standarden på arbetet var därför en fråga som ytterst berörde kungamaktens anseende. En annan viktig funktion var att tillvarata upphovsrätten och tryckarnas ekonomiska intressen. Upphovsrättskyddet var länge avsett för tryckarna snarare än för författarna. I England hade boktryckarnas oligopol upphört 1695 och nya aktörer började framställa billiga pirattryck både av gamla klassiker och av nya originalverk. De boktryckare som tidigare innehåft licenser uppvaktade därför regeringen, som 1709 utfärdade världens första lag om copyright. Nya böcker skyddades därefter i fjorton år, en period som kunde förlängas så länge författaren var i livet. I Frankrike dröjde motsvarande lagstiftning till 1777. Dessförinnan var det tryckarna som erhöll privilegium på originalarbeten, normalt för en period på tio eller tjugio år, ibland ännu längre. Under den tiden var det förbjudet för någon annan att trycka samma text. Stundom kunde censorerna i stället försvara ett ämne: fanns det redan en bok som behandlade en viss fråga kunde man neka approbation till konkurrerande böcker på samma tema.⁶⁵

De franska censorerna gjorde gärna ganska omfattande redigeringar i manuskripten. Därefter kunde de fatta ett av tre beslut. De kunde

förbjuda boken, de kunde bifalla den eller de kunde ge den ett så kallat tyst medgivande. I det senare fallet fick boken ingen approbation (den saknade därmed både lagskydd och skydd för upphovsrätt), men man såg genom fingrarna med dess brister. Böcker som publicerades på detta vis försågs ofta med falska tryckuppgifter från utlandet även om de var tryckta i Frankrike. Deras kvalitetsmässiga tillkortakommanden behövde då inte generera kronan men inkomsterna stannade hos inhemska boktryckare.⁶⁶

Många av de franska censorerna var själva upplysta andar som gjorde vad de kunde för att skapa lättnader i systemet. Berömt är förre censorn Chrétien Guillaume de Lamoignon de Malesherbes' uttalande, att den som bara läste godkänd litteratur skulle intellektuellt leva hundra år efter sin samtid.⁶⁷ Men även om många författare möttes med viss välvilja hade de ingalunda någon idealisk arbetssituation. Godtyckligheten i det franska censurinstitutet beskrevs i grovt satiriska ordalag av Beaumarchais i *Figaros bröllop*. I "Madrid" har det införts ett system, skrev han,

som tillåter att alla produkter får säljas fritt, även såna som produceras i tryckpressar; och att bara jag inte skriver om myndigheterna eller kyrkan, eller om politik eller moral, eller om ämbetsmännen eller organisationerna, eller om Operan eller andra teatrar, eller om nån som anser nånting, så kan jag låta trycka precis vad jag vill, bara jag låter två eller tre censorer läsa det först. Denna ljuva frihet vill jag naturligtvis utnyttja [...].⁶⁸

En ny tid

Vid ingången av 1700-talet hade det europeiska samhällstänkandet mer eller mindre den form som det hade haft sedan senantiken. Det var en hierarkisk, religiöst motiverad, korporativ och statisk samhällssyn. Jordelivet tog sikte på det efterkommande, samhällets helhet var viktigare än delarna och politikens främsta mål var att upprätthålla den gudomligt inspirerade balansen mellan korporationerna. När seklet närmade sig sitt slut hade detta schema tvärt kastats om. Religionen var på god väg ut ur statsrätten; individen var politikens minsta beståndsdel och hon ägde en uppsättning självklara rättigheter som staten inte fick kränka; samhället sågs som en dynamisk kropp som sakta men tämligen säkert höll på att förädlas och bli en bättre plats för alla sina invånare. Förändringen kan sammanfattas i en mening: undersåtar-

na höll på att bli medborgare. Naturligtvis förändrades också synen på människors rätt till information och att uttrycka sina åsikter.

Hur kan man förklara denna genomgripande förändring? Den tolkning som dominerat under lång tid har framförts av den tyske sociologen Jürgen Habermas. I avhandlingen *Borgerlig offentlighet* (1962) vill han förklara hur den privata sfären uppstått och avskilts från den offentliga. Han ser två stora strukturomvandlingar som avgörande: nationalstaternas uppkomst och kapitalismens framväxt. Den förra medförde bland annat en professionalisering och reglering av statsmakten med utstakande av gränser för dess ingripande. Den senare skapade ett autonomt civilsamhälle som ställde krav på att statsmakten skulle tillhandahålla vissa tjänster och nyttigheter. Förhållandet mellan styrande och styrda var inte längre en envägsförbindelse uppifrån och ned utan en förhandlingsrelation med krav och motkrav från bägge parter.

På den makronivå vi här rör oss på kan Habermas' tolkning accepteras utan invändningar, men den skall kompletteras med en idéhistorisk synpunkt. Sekulariseringen av statsrätten är nämligen en helt nödvändig förutsättning för det förändrade samhällstänkandet under 1700-talet, och den förklaras aldrig tillfredsställande av Habermas. Det har ovan framhållits att i den aristotelisk-kristna (skolastiska) världsbilden utgjorde religion, vetenskap och samhällstänkande en helhet. Om en bit togs bort skulle snart hela tankekonstruktionen falla samman. Den så kallade vetenskapliga revolutionen var det första grundskottet. Bit för bit rensades den aristoteliska naturfilosofin bort tills ingenting återstod. René Descartes' mekanistiska världsbild innebar en utmaning som också förebådade Guds sorti från naturvetenskapen. Störst betydelse för statsrättens sekularisering hade emellertid den flera gånger nämnda naturrätten.⁶⁹

Naturrätten härstammade också från antiken. När romarna byggde sitt imperium stötte de på en mängd olika normsystem, men vissa rättsregler föreföll vara desamma hos alla folk. Ingenstans var det tillåtet att stjäla eller mörda, äktenskap inom vissa släktled var förbjudet överallt och så vidare. Detta avspeglade uppenbarligen en medfödd eller naturlig rättsuppfattning och den måste i så fall ha ett gudomligt ursprung, ansågs det. Romarna var emellertid polyteister och pragmatiker och brydde sig föga om vilka gudar som tillbads – någon religion hade kanske rätt, men det var inte lätt för en dödlig att veta vilken. Gudarnas avsikter var outgrundliga, men de avspeglades och kunde studeras i naturen och i moralen. Så hade Platon förklarat relationen mellan den

ofattbara idévärlden och dess iakttagbara skuggfenomen i sinnevärlden. De toleranta romarna tillät många lokala rättsordningar i sitt multietniska imperium, så länge de inte stod i strid med den gemensamma naturliga rätten.

Denna tredelning i Guds lag, naturens lag och den civila lagen (folkens lag) fick brett genomslag under 1700-talet. Naturvetare som Carl von Linné bekände sig till den så kallade fysikoteologin, som menade att Guds plan för världen visserligen var ofattbar men den kunde studeras i naturen. Jurister och statsvetare sade likaså att Guds avsikter var oåtkomliga för det mänskliga förnuftet, men de gjorde avtryck i den naturliga lagen. Så länge den civila lagen stod i överensstämmelse med den naturliga lagen var den också förmedlad i samklang med Guds vilja. Därmed kunde Gud lämnas utanför juridiken, som ändå kunde sägas vila tryggt på ett kristet fundament.⁷⁰ Stor möda ägnades i stället åt att utreda de naturliga rättsreglerna, och det var de som kom att definieras som borgerliga friheter (medborgerliga rättigheter) under 1700-talet. Dit hörde rätten till ens liv och ens person, rätten att äga och att förkovra sig – somliga inkluderade även samvetsfrihet. Till denna rättighetskatalog fördes ganska snart även rätten att tänka, tala och skriva fritt.

Det här var inte bara akademiska teorier, det var konkreta argument som användes i politiska diskussioner. Peter Forsskåls *Tankar om borgerliga friheten* (1759), en av de tydligaste naturrättsliga programskrifterna i Sverige (se Ere Nokkalas bidrag), avslöjar redan med titeln sitt beroende av denna tanketradition. Naturrättsliga argument hade varit viktiga i utformningen av 1720 års regeringsform och de löpte som en grundton genom hela frihetstiden.⁷¹ Skriftställare som Johan Fredrik Kryger, Anders Schönberg, den nämnde Forsskål och framför allt Anders Nordencrantz hade i flera decennier argumenterat för lättnader i censuren, och redan 1739 hade kanslitjänstemannen Henning Adolf Gyllenborg på riksdagen argumenterat för att hos ett ”fritt folk ett fritt tryck bör tillåtas”.⁷² När 1766 års tryckfrihetsförordning utformades var det således efter ett långt ideologiskt och opinionsmässigt förarbete.

Henning Adolf
Gyllenborg.

Härvidlag skilde sig förhållandena diametralt från dem i Danmark, som blev det andra landet som införde en lagfäst tryckfrihet. Danmark hade det på papperet strängaste enväldet i Europa och det tryckta ordet låg under fullständig kunglig kontroll. Det kom därför utan förberedelse när Johann Friedrich Struensee som en första kabinetsorder införde obegränsad tryckfrihet den 4 september 1770. Struensee var livläkare åt den psykiskt labile Christian VII och kom under sexton månader att styra Danmark i dennes namn. Struensee var en radikal upplysningsman, inspirerad av den nederländske ”ärkekättaren” Baruch Spinoza och han ville förvandla Danmark till en upplyst mönsterstat.⁷³

Även om Danmark var ett strikt envælde var det inte opåverkat av tidens intellektuella strömningar, och i en inflytelserik uppsats har den norske historikern Jens Arup Seip talat om att det utvecklades ett ”opinionsstyrt envælde”, som visade följsamhet mot folkliga meningsyttringar. Denna beskrivning har nyligen ifrågasatts i en grundlig studie av Øystein Rian, som menar att sambandet snarare var det motsatta: de folkliga opinionerna vädjade till kungamaktens välvilja som en form av besvärjelse. Det danska enväldet gödde en själv censur som var så stark att den närmast är att likna vid hjärntvätt, menar Rian, och det var bara med vederbörlig underdånighet en författare kunde delta i det offentliga samtalet.⁷⁴ Jämlikt argumenten i den här översikten kan i alla händelser konstateras att inte heller Danmark var opåverkat av de radikala idéströmningar som drog genom Europa redan före den franska revolutionen.

Struensees obegränsade tryckfrihet varade inte länge. Efter en trevande inledning ökade publiceringar av framför allt småtryck kraftigt mot slutet av 1770. En stor del av pamfletterna var anonymt utgivna och från att först ha hyllat Struensees reformer svängde de snart till att bli allt mer kritiska mot både hans person och hans politik. Den 7 oktober 1771 kom ett kungligt brev som åter gjorde författare och boktryckare ansvariga för sina publikationer. Paskiller och upproriska skrifter skulle dömas enligt allmän lag, vilket i realiteten innebar att tryckfrihetsbrott kunde straffas med döden. Struensee avsattes den 17 januari 1772 och den nya regimen införde ytterligare begränsningar i tryckfriheten. När politiska skrifter förbjöds den 20 oktober 1773 var festen ohjälpligt slut. Kontrollen av trycksaker böljade därefter fram och tillbaka med tidvis mycket sträng lagstiftning fram till Grundloven 1849 och presslagen 1851, som släppte det tryckta ordet fritt.⁷⁵

De följande exemplen på en manifesterad tryckfrihet kom från För-
enta staterna och Frankrike och var i bägge fallen följden av revolutio-
nära omvälvningar med påföljande rättighetsförklaringar. För-
enta staterna utropade sin självständighet från Storbritannien 1776 och antog
en ny konstitution på våren 1788. Tryck- och yttrandefrihet nämndes
inte i dessa dokument utan fördes fram i den rättighetsförklaring, Bill
of Rights, som antogs av kongressen i september 1789 och som ratificer-
ades av delstaterna i december 1791. Första tillägget förbjöd kongressen
att anta någon lag som inskränkte friheten i tal eller i skrift ("abridging
the freedom of speech, or of the press").⁷⁶ I Frankrike infördes motsva-
rande frihet som artikel 11 i den förklaring över de mänskliga och med-
borgerliga rättigheterna, som antogs av Nationalförsamlingen i augusti
1789. "Den fria förmedlingen av tankar och åsikter är en av människan
ans dyrbaraste rättigheter", hette det i artikel 11. "Varje medborgare
må därför tala, skriva och trycka fritt, men får ansvara för missbruk av
denna frihet i de fall som stadgas i lagen."

Den frihet som vid 1700-talets ingång inte var känd i något land
uppfattades mot slutet av århundradet av många som en grundläggande
mänsklig rättighet. Polen fick en lag om yttrandefrihet 1775 och en
grundlagsfäst men kortvarig tryckfrihet 1791.⁷⁷ Även i autokratiska sta-
ter som Preussen och Österrike infördes försiktiga lättnader i censuren,
men godtycket i tillämpningen kvarstod. Det krävdes en revolutionär
omvälvning eller ett statskick där medborgarna redan från början
tillerkändes en aktiv roll för att omsätta modefilosofi i praktisk politik.
Revolutions- och Napoleonkrigen innebar på många håll ett tillfälligt
bakslag i kampen för yttrandefrihet, men i det Europa som upprättades
med nya konstitutioner efter Wienkongressen 1815 var tryckfriheten
en allt mer självklar verklighet.

Vägen mot tryckfrihet och fri åsiktsbildning var förvisso ännu lång i
de flesta länder, men det hade i alla händelser blivit en fråga som makt-
havare behövde ta aktiv ställning till. Tidigare hade överhetens rätt att
kontrollera undersåtarnas tanke- och själsliv varit en självklarhet som
inte behövde motiveras. Så var det inte längre.

Noter

- 1 Om frihetstidens epoker: Nordin 2003. Om det sena 1700-talets radikala omvälvningar: Israel 2010.
- 2 *En Ärlig Svensk* 1755, s. 269, 57.
- 3 Lindberg 2006, s. 171–194.
- 4 Nordin 2006.
- 5 Nordin 2003; Nordin 2009, s. 25–58.
- 6 Till frågan hör rätteligen även teman som rörelsefrihet, mötesfrihet, föreningsfrihet o.s.v. Dessa friheter har ofta utvecklats parallellt med yttrande- och tryckfriheten, men det finns inget utrymme att följa dem i denna korta översikt.
- 7 Hansen 1999, s. 90; Hansen 2012, s. 22 f.; Aristoteles, *Politiken*, 1297a.
- 8 Den polska riksdagens berömda *vox liber* var en självklarhet för fria polacker, det vill säga aristokraterna, men knappast för undersåtar i gemen; Grzeszkowiak-Krwawicz 1997, s. 102 ff.
- 9 Platon, *Staten*, 558; Aristoteles, *Politiken*, 1301b, 1337a.
- 10 Söllner 2008, s. 36–39.
- 11 Sundén 1925, s. 112–114.
- 12 Voltaire 2015 [1763], s. 62 ff., 66 ff.
- 13 Bély 2003, s. 217; McKitterick 2003, s. 151–165.
- 14 Steinberg 1983, s. 12–20; Lyons 2011, s. 56 ff.
- 15 Kirchhoff 1851, s. 42–44; Kawohl 2008.
- 16 Kawohl 2008.
- 17 Hirsch 1973, s. 248–251.
- 18 Mullett 2004, s. 54 f., 62 f., 137.
- 19 Czaika 2014, s. 78 f.
- 20 Karl V:s mandat april 1550, cit. efter *Geschichtliche Grundbegriffe*, 4, 1978, s. 903 (övers. JN). Jfr Chartier 1996, s. 66–68, om motsvarande bestämmelser i Frankrike.
- 21 Harline 1987, s. 72 ff.
- 22 Schama 1989, s. 70–74.
- 23 Harline 1987, s. 59 f.; Israel 1995, s. 686–690.
- 24 Groenveld 1987, s. 67, 69. Jfr Harline 1987, s. 98, 128, 138 f.
- 25 Steinberg 1983, s. 235; Groenveld 1987, s. 80; Israel 1995, s. 495 f., s. 788–790, 816 f.
- 26 Groenveld 1987, s. 71–73.
- 27 Groenveld 1987, s. 74–80; Harline 1987, s. 124 ff.; de Bruin 2011, s. 93 f.
- 28 Steinberg 1983, s. 232 ff.; Mendle 1995, s. 312; Melton 2001, s. 66; Mathis & Mathis 2015.
- 29 Groenveld 1987, s. 72.
- 30 Se Skinner 1998.
- 31 Siebert 1952, s. 165–169; Thomas 1969, s. 12 f.; Mendle 1995, s. 309 f., 313 ff.; Clegg 2008, s. 208–232.
- 32 Siebert 1952, s. 121–126; Clegg 2008, s. 164–182, 215 f. De fyra författarna var Alexander Leighton, John Bastwick, Henry Burton och William Prynne.
- 33 McKenzie & Bell 2005, s. 30.
- 34 Siebert 1952, s. 182 f.; Mendle 1995, s. 322–332; Melton 2001, s. 47; Clegg 2008, s. 227 f.
- 35 Milton 1959 [1644], s. 561.

- 36 Milton 1959 [1644], s. 565.
- 37 Milton 1959 [1644], s. 492, 520 f., 530–534. Milton bäddade in uttalandet i religiös kontext: människan som förnuftsvarelse är Guds avbild; att döda förnuftet är att döda bilden av Gud. Underförstått: dödar man förnuftet dödar man det gudomliga i människan.
- 38 Milton 1959 [1644], s. 520, 569.
- 39 Lindberg 2006, s. 176–184, 190.
- 40 Worden 1987, s. 45 ff. Ett exempel på *Areopagitic*as långtidsverkan är den franske revolutionspolitikern Mirabeaus parafra: *Sur la liberté de la presse, imité de l'anglais de Milton*, från 1788, tryckt ånyo 1789 och 1792.
- 41 Astbury 1978, särsk. s. 307 ff.
- 42 Macaulay 1855, s. 541.
- 43 Thomas 1969, s. 41 f.; Melton 2001, s. 32 f.
- 44 Colley 1994, s. 40–42.
- 45 Hume 1987 [1741–1770], s. 9 (övers. JN).
- 46 Hume 1987 [1741–1770], s. 12.
- 47 "[T]his liberty is attended with so few inconveniences, that it may be claimed as the common right of mankind"; Hume 1987 [1741], s. 604.
- 48 Pufendorf 2001 [1673], I:V:1–4, 18–19, I:X:4–5.
- 49 Pufendorf 2001 [1673], I:X:9–10, II:XVIII:7.
- 50 Locke 1690, bok III.
- 51 Locke 1988 [1698], II:215.
- 52 Pufendorf 2001 [1673], II:XVIII.
- 53 Locke 1988 [1698], II:226–228.
- 54 Hume 1987 [1741–1770], s. 604 f. (övers. JN).
- 55 Siebert 1952, s. 380–392; Thomas 1969, s. 129–152; Feather 1988, s. 88–92.
- 56 Hanson 1936, s. 7 ff.; Phifer 1980; Hamburger 1985, s. 714–723.
- 57 Hamburger 1985, s. 724 f.
- 58 Chapman 2014.
- 59 Thomas 1969, s. 44–47.
- 60 Montesquieu, *Om lagarnas anda* 1748, XI:3. Jfr Lockes snarlika frihetsbegrepp: dens. 1988 [1698], II:22.
- 61 Hume 1987 [1741–1770], s. 13 (övers. JN).
- 62 Siebert 1952, s. 356–363; Marcham 1960, s. 236; Hellmuth 1990, s. 471 ff.; Melton 2001, s. 36 ff.
- 63 Gustav III till Voltaire i maj 1774, efter Proschwitz 1992, s. 145. Några belägg för att brevet verkligen sändes finns inte.
- 64 Birn 2012, s. 3, 12.
- 65 Melton 2001, s. 137–143.
- 66 Birn 2012, s. 3 f.; Darnton 2014, s. 30–37.
- 67 Darnton 1996, s. 8; Israel 2009, s. 65 f.
- 68 Beaumarchais 1991, s. 139 f. Göran O. Erikssons översättning. Pjäsen skrevs 1778, men hade urpremiär först 1784.
- 69 Voltaire 2015 [1763] argumenterar alltigenom enligt denna linje.
- 70 John Locke var möjligen den förste som argumenterade för en separering av den religiösa och den politiska sfären: dens. 1689, s. 6.
- 71 Nordin 2003, s. 63 f.; Nordin 2009, s. 27, 85 f.
- 72 *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll*, 11: 1738–1739, s. 349; Gyllenborgs memorial om tryckfrihet, s.st. bilaga 20.

- 73 Laursen 1998; Laursen 2000; Horstbøll 2005; Amdisen 2012, s. 147–150. Langen 2008 s. 323 menar att Christian VII personligen låg bakom tryckfriheten. Denna uppfattning har litet stöd hos andra forskare.
- 74 Seip 1958; Rian 2014, s. 40–42, om självcensur exv. s. 15, 51, 169. Grunddragen av Seips argument framfördes redan av Edvard Holm 1888. Han publicerade också en klassisk studie av den danska tryckfriheten: Holm 1885.
- 75 Holm 1885, s. 6 ff.; Rian 2014, s. 179–193.
- 76 Martin 2001, särsk. s. 125–154.
- 77 Grzeškowiak-Krwawicz 1997.